

chází do vzdálených míst, kde se mu dějí neuvěřitelné věci. Jelikož se ve snech často objevují obrazy mrtvých, naši předkové se mohli také domnívat, že duše přežívá tělo a její život po smrti pokračuje. Tím, že se stala záležitostí víry, mohla strašidla, duše a duchové výhodně posloužit k vysvětlení jinak nevysvětlitelného.

Tylorova teorie byla pro mnoho lidí neuspokojivá, protože k náboženství přistupoval příliš intelektuálně. Jeho první chyba spočívala v tvrzení, že hlavní funkcí náboženství je vysvětlovat věci. Proto také předpokládal, že myšlenkové pochody našich raných předků byly stejné jako jeho. Náboženství je však více než pouhá víra. Jeho součástí jsou také činnosti — fyzické a verbální akty při obřadech a uctívání; a ty nemohou být považovány za pouhé doprovodné jevy víry. Tylor svým osobním postojem k náboženství odpovídal obrazu viktoriánského intelektuála a vědce. Považoval náboženství za pochybení, jehož nejvyšším projevem bylo křesťanství, které už ztratilo svůj původní emocionální nádech. Náboženství ovšem nejenom uspokojuje zvědavost. Provokuje naši mysl složitými obrazy lidského života a osudu, poskytuje nám útěchu a úlevu, zmírňuje pocity úzkosti, může nás dostat do stavu šilenství; může být hluboce emocionální záležitostí.

Je nepochybné, že náboženství se snaží vysvětlit příliš mnoho, ale je důležité si uvědomit, že žádné náboženství se nesnaží vysvětlit všechno. Náboženství mnoha primitivních společností se pouze okrajově zmiňuje o kosmických jevech, jakými jsou vesmírná tělesa, a vysvětlují řadu jiných záležitostí, jako je například léčení nemocí. Úloha židovsko-křesťanské tradice, coby všeobecného zdroje vysvětlení, je v útlumu již od doby Mikuláše Koperníka. Mnoho lidí se domnívalo, že Darwinovy spisy o evoluci budou znamenat konec náboženství. Biblický fundamentalismus však stále ještě ovlivňuje milióny lidí, kteří věří, že každé slovo v Bibli je Boží pravdou. Pro většinu těchto věřících jsou jevy, kterými se zabývá věda, vzdálené a nepřátelské; to, co oni hledají a nacházejí, je naprostá jistota v měnícím se, zmateném a hrozivém světě a ospravedlnění jejich vlastního konání a názorů. Je pravda, že většina vzdělaných lidí už nebere biblickou Knihu Genesis vážně, ale ti, kteří předvídalí zánik náboženství, zapomněli vzít v úvahu pružnost teologů, kteří nyní Knihu Genesis už sami neberou vážně. V oficiální ideologii většiny hlavních náboženství, včetně katolického, již evoluční proces nahradil božské stvoření světa, ale teologové těchto vyznání nyní v Knize Genesis nacházejí spíše metaforickou a symbolickou pravdu než doslovné a absolutní slovo Boží.

Animatismus a moc

Jedním z prvních kritiků Tylorova díla byl R. R. Marrett, který zjistil, že animismus nepokrýval celé spektrum skutečně základních a trvalých náboženských jevů, neboť se neodvolával na nadpřirozenou moc. Zavedl tedy termín „animatismus“, kterým označoval víru v odosobněné, netělesné a stěhující se síly, které se mohou vtělit do lidí, zvířat nebo předmětů. Etnografickým prototypem takového síly je melanézácký a oceánijský pojem *mana*. Osobnost velkého náčelníka může prostoupit mana a učinit jej tak pro obyčejné lidi nebezpečným. Kdokoliv poruší aureolu obklopující mocnou osobnost, musí počítat nejenom s její přímou mocí, ale také s mocí nadpřirozenou. Osobnost náčelníka se stane tabu, což znamená

buď to, že je zapovězený, nebo to, že je k němu třeba přistupovat pouze se zvláštní péčí a etiketou; lidé se mu nesmí ani příliš přiblížit, ani mít svou hlavu výše než on. Zahrady se před zloději ochraňují zvláštními kouzly, která činí z úrody tabu, a neštěstí nebo nemoc jsou považovány za osud nešťastného narušitele zákazu. U severoamerických Indiánů byl dobře rozvinut animatismus i animismus. Uzličky s léky Indiánů Velkých plání obsahovaly různé předměty, o nichž se věřilo, že jsou obdařeny zvláštní mocí, jež v případě potřeby ochrání své majitele. Vzhledem k zaměření západních náboženství na bohy, duše a podobné jevy je nám myšlenka animatismu trochu vzdálená, ale katolíci přece věří v neosobní sílu obsaženou ve svěcené vodě nebo v třísece opravdového Kristova kříže. (Kdyby všechny třísky, které mají pocházet z Kristova kříže, byly právě, stačily by na ukřídlení celého obyvatelstva středověké Paříže.) U Židů se prvky animatismu objevují ve složitých předpisech pro přípravu jídla a v obavách o znesvěcení archy. Stejně jako animatická náboženství obsahují animistické prvky, je možný i opačný případ. Nejedná se tedy o vylučující se kategorie; mohou se navzájem prolínat a vytvořit jeden systém víry.

Posvátné a profánní

Záslušnost Marrettovy minimalistické definice náboženství spočívala v tom, že upozorňovala na jeden z hlavních rysů náboženství: pocit bázně a moci, který doprovází nejenom manu, ale je možné ho nalézt i v postojích ke světu duchů. Tyto charakteristické rysy rozvinul ve své teorii náboženství Emile Durkheim. Durkheim ve svém klasickém díle *Les formes élémentaires de la vie religieuse (Elementární formy náboženského života)*, 1912) nejprve popsal různé teorie o kořenech náboženství, žádnou z nich však neshledal uspokojivou. Zabýval se subjektivní zkušeností tam, kde se jiní vědci soustředili na náboženské objekty. Poměrně logicky došel k závěru, že sen nebo odraz nejsou natolik zvláštní, aby mohly vyvolat posvátnou bázeň. Stejně tak většina přírodních zajímavostí a jevů, které lidé uctívají, nejsou natolik výrazné nebo odlišné, aby mohly vyvolat takové pocity. Některé kultury mohou považovat hvězdy za nadpřirozeně důležité, zatímco jiné na ně tak nepohlížejí; některé společnosti vybudují kolem pohybu Slunce a Měsíce celou kosmologii, zatímco jiné považují východ Měsíce a západ Slunce za tak přirozené a obyčejné, jako je vzduch.

Věci, v něž lidé věří, podle Durkheima původ náboženství nevysvětlují; objasnění lze najít v tom, co věřící dělají a jak k víře přistupují. Náboženská víra a úkony jsou téměř nekonečně rozmanité, ale postoje věřících vykazují větší podobnost. Durkheim si všiml, že lidé na určité kategorie jevů, činností, předmětů a osob reagují s pocitem bázně, dokonce strachu. Považují je za odlišné a vzdálené každodenní realitě. Jejich odlišnost a transcendentnost je řadí do jiného řádu, než kam patří každodenní zážitky. Durkheim označoval tuto kategorii jako „posvátnou (sakraální)“ sféru, která je opakem sféry „profánní“ nebo-li každodenní. Obyčejní smrtelníci mohou s posvátnou sférou přijít do styku, ale pouze za výjimečných okolností, když k ní přistupují obezřetně, s formální náležitostí a opatrně. K většemu profánním je naopak možno přistupovat pragmaticky a samozřejmě, neboť

se nejedná o nic víc než o pouhý každodenní život na tomto světě. Toto rozdělení vnímaného světa na posvátný a světský bylo podle Durkheima také první formou klasifikace a původem dualismu, který je od té doby základní vlastností lidského myšlení. Durkheim tak ponechal stranou všechna ostatní binární rozdělení, která by mohla vést k dualistickému myšlení, neboť byl nekompromisní ve své oddanosti čistě sociologickým vysvětlením.

Ať už jsou kořeny Durkheimova rozlišení posvátné a profánní sféry jakékoliv, jejich přímý zdroj je v jeho vlastním dětství, jež prožil v pobožné domácnosti. Jako vnuk vrchního francouzského rabína Durkheim určitě dobře znal slova modlitby *Havdala*, kterou židé pronášejí každý sobotní večer na znamení přechodu z posvátného času sabatu do všedního pracovního týdne. Jeden verš bude pro ilustraci stačit:

Pochválen budiž, Hospodine, Bože náš, králi světa, Jenž učinil rozdíl mezi svatým a všedním, mezi světlem a temností, mezi Izraelem a národy (pohanskými), mezi dnem sedmým a šesti dny práce. Pochválen budiž, Hospodine, Jenž učinil rozdíl mezi svatým a všedním!

Dokonalý dualismus této modlitby je vyjádřen ve všech protikladech, které obsahuje: posvátný/světský, světlý/tmavý, sabat/všední den a Izrael/všichni ostatní. V tomto posledním protikladu je obsaženo párové rozdělení my—oni, o němž jsme hovořili v předcházejících kapitolách. Durkheim ovšem věřil, že první rozlišení věcí posvátných a světských bylo rozhodujícím prvkem konstituování a přežití všech lidských společností.

Co tedy způsobuje, že některé věci jsou posvátné a jiné světské? Jeden z Munduruků mi jednou ukázal s naprostou vážností flétnu s pěti dírkami, která se používala pouze při určitých, dnes již zaniklých obřadech. Když jsme ho požádali, aby na ni zahrál, vysvětlil mi, že kdyby flétnu použil při jiné než obřadní příležitosti, duchové by se za to na něj rozhněvali. Když jsem ho upozornil na to, že jeho flétna vypadá úplně stejně jako ta, kterou používá k hraní ve svém volném čase, ujistil mě, že jenom stejně vypadá. Kdybych na flétnu zahrál já, dopustil bych se svatokrádeže, k níž dochází, stejně jako v případě poskvrnění, tehdy, když člověk smíchá posvátné a profánní věci. Obdobně by si křesťané neměli mýt ruce ve svěcené vodě nebo se opíjet mešním vínem. Posvátné předměty mohou vypadat úplně stejně jako předměty světské; jejich odlišnost a bázeň, kterou vzbuzují, jsou arbitrární, libovolné. To by nás nemělo příliš znepokojovat, neboť většina významů má arbitrární povahu a vychází z lidského myšlení a kultury spíše než z vlastností tkvících přímo ve věcech, jimž je význam přisuzován.

Přes svou libovolnost nejsou náboženské významy náhodné; dávají smysl, ale pouze vzhledem ke zbytku kultury. Durkheim si toho byl vědom a poté, co zakončil přehled možných zdrojů náboženského citění, došel eliminačním procesem k teorii, že pocit posvátna vytváří společnost. Co je to za sílu, kterou, jakkoliv třeba nejasně, cítíme z náboženství, která na jedné straně omezuje naše chování, je vzdálená a cizí naší běžné zkušenosti, a přesto je od ní neodlučitelná? Podle Durkheima může být zdrojem posvátnosti pouze společnost, neboť pouze společnost odpovídá jejím nutným znakům. Společnost je v nás a mezi námi, ale je víc než jenom jeden z nás ne-

bo my všichni, protože jedince přesahuje, přežívá je a má svá vlastní pravidla. Má také kontrolní moc nad naším konáním a proniká do našeho pocitu identity, což jsou procesy, které lidé intuitivně chápou, ale nemohou je objektivizovat. Společnost tak přesahuje život, zaplavuje vědomí a vykonává na lidi nátlak; to jsou také hlavní vlastnosti, které vykazuje sféra posvátného. Durkheim netvrdil, že lidé svou společnost uctívají, tvrdil pouze, že z ní pochází náboženské citění. Náboženství se tedy rodí ze společenského života, ale také ho, jak Durkheim dodává, vyjadřuje.

Náboženské pocity se rodí ze skupinového života; z toho vyplývá, že přesvědčení a obřady odrážejí, alespoň částečně, systémy společenských skupin a rolí. Durkheim věnoval většinu svého díla o náboženství dokazování této své teorie. Na příkladu australských domorodců dokázal, že celé jejich totemické náboženství je průvodcem místními podmínkami a příbuzenským systémem domorodých společností. Totemismus je souborem přesvědčení, ale je také systémem společenské klasifikace, který označuje každý stupeň společenské diferenciace posvátnými myšlenkami a pravidly. Existují totemické klany; každá místní skupina má totemického předka; jednotlivci mají osobní totemy. A ke všem patří určitá přesvědčení, obřady a posvátné předměty. Obdobně můžeme při zkoumání starověkých civilizací zjistit, že k rozvoji monoteismu a vzniku centralizovaného státního zřízení došlo současně. Funkce takového jevu je dvojitá. Náboženství tím, že rozděluje společnost do posvátných celků a upevňuje je, dodává jednotlivým společenským složkám nadpřirozenou a tajemnou podporu. Totemický klan je více než pouze přebujelá rodina; je to spojení věřících, je to církev. Tuto skupinu prostoupí bázeň z posvátného a loajalita a oddanost jejich členů je tak zajištěna. Přestože tento pocit jednoty víry je v monoteistickém státě vyjádřen méně výrazně, centralizace božstva a všemocnost nejvyššího boha podporuje a odůvodňuje nepostradatelnost a moc státu. Světský řád je tak v očích poddaných replikou řádu božského.

Další funkce náboženství spočívá v promítnutí společenských vztahů do transcendentní roviny. Tím nám umožňuje přemýšlet a hovořit s ostatními lidmi o těch životních procesech, kterým příliš nerozumíme, které pouze nejasně vnímáme a tušíme a jež nemůžeme zcela pochopit. Je to způsob, jak vyjádřit nevysslovitelné a zhmotnit abstrakci. Proto svůj strach ze života a jeho nástrah přetváříme do podoby bohů, duchů a dokonce do „malých věcí, na které může člověk v noci narazit“, což jsou pojmy, jimž jsme schopni porozumět, a bytosti, jimž lze manipulovat. Durkheim považoval náboženství za společenský život vyjádřený v symbolickém jazyce, za metaforický systém myšlenek a činností. Náboženství je svým způsobem formou umění, neboť představuje východisko pro vyjádření pocitů a myšlenek, které nemohou být artikulovány běžným způsobem. Je stejně jako poezie a hudba nepřímým a kusým způsobem vyjádření věcí, které nejdou říci normálním jazykem. Mohli bychom jít ještě o krok dál než Durkheim a říci, že náboženství je poezií života plného projevů oddanosti, nadějí, utrpení, strachů a nejistot, stejně jako je určitým druhem sociologického jazyka. Je proto pochopitelné, že náboženství je všude pevně spjata s uměním. Náboženství je téměř vždy doprovázeno posvátnou hudbou a malba a sochařství jsou nejvýznamnějšími prostředky vyjádření jeho hlavních témat. Náboženství, stejně jako umění, se ujímá tam, kde ostatní prostředky porozumění a komunikace selhávají.

Stálým tématem francouzské psychologie v době Durkheimova působení bylo zjištění, že chování lidí v davu se liší od běžného chování. Dav, jakkoliv malý, může v lidech vyvolat pocit jednoty, zapálit je pro určitý cíl a přinutit je udělat věci, které by sami nikdy neučinili. Jak jsme viděli, podle Durkheima náboženství vyrůstá ze společnosti; Durkheim ale navíc věřil, že pocity bázně, vzrušení a vytržení vznikají při zapojení do skupiny, takže jsou to vlastně prvky davového chování. Tímto způsobem se náboženské citění upevní v těch skupinách, v nichž došlo k emočnímu vzrušení, což dodává skupině určitou posvátnost. Z těchto důvodů považoval Durkheim náboženství v podstatě za společenský jev a nezahrnoval do něho soukromé nebo tajné praktiky, jako je magie nebo čarodějnictví. Tvrdil, že náboženství je společenství věřících, kteří tvoří církev v tom pravém smyslu slova.

Kolektivní aspekt náboženství je v naší společnosti výmluvně vyjádřen existencí kostelů a požadavkem, aby se základní formy uctívání provozovaly skupinově. V náboženských kladoucích důraz na posvátnost předmětů a obřadů má tento požadavek jasnou funkci, ale existuje mnoho náboženství, v nichž se obřad neskládá z něčeho jiného než z kázání nebo duchovních vykladů a modliteb. V islámu se denní série modliteb může pronášet kdekoliv; ale v pátek, o sabatu, se očekává, že modlitby budou proneseny skupinově v mešitě. Většina Američanů nemá pocit, že by splnili své náboženské povinnosti sledováním televizního přenosu mše nebo účasti na „drive-in“ mši, jaké se dnes v Kalifornii o nedělních ránech běžně konají v „drive-in“ kinech a které jsou považovány za jednu z mnoha náboženských výstředností tohoto státu. Skupinový charakter náboženského uctívání byl důležitý pro Durkheimův funkcionalistický přístup k náboženství, které bylo podle něj jednou z nejpodstatnějších sjednocovacích sil ve společnosti. Kolektivní mše přivádí lidi ke společnému vyznávání a zvyšuje jednotu a pocit smysluplnosti jejich počinání. Protože skupina a církevní společenství se často překrývají nebo jsou totožné, církevní zvyklosti přímo vyjadřují a upevňují totožnost a jednotu dané skupiny. Náboženství vychází ze společnosti, ale přispívá také k jejímu zachování. Durkheim napsal, že lidé, kteří se spolu modlí, spolu zůstávají, ale řekl také, že lidé, kteří spolu zůstávají, se spolu modlí.

Psychologické teorie

Přístup Bronislava Malinowského k náboženství měl psychologický nádech, neboť Malinowski náboženství považoval za hlavní prostředek, jak čelit obavám. Všiml si například, že obyvatelé Trobriandských ostrovů rybařili v lagunách zcela samozřejmě, bez zachovávání jakýchkoliv zvláštních zvyklostí. Když se však vydávali na lov v hlubších vodách, prováděli k zajištění úspěchu a bezpečnosti složité magické přípravy. Malinowski byl na správné cestě, ale nešel po ní dost daleko, a většina jeho psychologizujících závěrů byla proto pouze povrchních. Náboženství je zcela jistě způsob, jak se vyrovnat se strachem a nejistotou, ale vzpomeňme

¹ Drive-in kostely, kina, restaurace a banky jsou dnes v Americe poměrně běžné, zejména na západním pobřeží. Při návštěvě těchto zařízení nemusí řidiči vystoupit ze svých vozů, pouze projedou k okénku (v případě bank a restaurací) nebo zaparkují auto na parkovišti, odkud sledují film nebo mši pohodlně usazení ve svých vozech. (Pozn. překl.)

si na to, co jsme si o lidské existenci řekli ve druhé kapitole, a uvědomme si, jak silné tyto obavy mohou být. Lidská inteligence nám přinesla přizpůsobivost v chování a nadvládu nad přírodou, ale tím na nás naložila také určité břemeno; v našem sebeuvědomění a racionalitě je zároveň ukryt teror osamocенosti. Říká se sice, že sloni nikdy nezapomínají, ale lidé mají nepochybně mnohem lepší paměť než jakékoliv jiné zvíře, neboť je to současně zásobárna znalostí, které nám umožňují přežít, a pokladnice všeho toho, co se nám už přihodilo. Mezi tím vším, co je uloženo v naší mysli, jsou všechna nebezpečí, hrozby, bolesti a pohromy, které se nám přihodily, i ty, které se nám sice nepříhody, ale o nichž jsme slyšeli. A co není uloženo v naší aktivní a vědomé paměti, můžeme většinou najít v našem nevědomí. Ty zkušenosti, které jsou příliš traumatické nebo společensky nepřijatelné, a které tedy musí být potlačeny, nespočívají nečinně, nenarušovány a samy nenarušující v našem nevědomí, ale projevují se v podobě našeho strachu z jiných věcí a v celkové úzkosti. Naše vzpomínky, jak vědomé, tak nevědomé, nás činí náchylnými k úzkostem, které ještě zveličují a zhoršují povědomí o katastrofách, jež se dějí jinde a nás se přímo nedotýkají. Náboženství tedy není jednoduše pouze způsob, jak se vyrovnat s tím či oním nebezpečím, ale také způsob, jak se postavit tvář existenci plně nebezpečí.

Stanou-li se tyto předchozí znalosti a přibližné předvídání událostí součástí lidské paměti, zdá se neuvěřitelné, že náš druh takový tlak vůbec vydrží — některý jej ovšem nevydrží. Jedinou skutečností, kterou můžeme s jistotou předpovědět, je, že zemřeme, což, jak již bylo řečeno ve druhé kapitole, v nás vytváří existenciální strach. Většina náboženství nám v tomto strachu alespoň částečně ulehčí popisem posmrtného života, kam se odebere naše nesmrtelná duše. Místa posmrtného života jsou často příjemná. Podle rozšířené muslimské představy je posmrtný život plný tanečních dívek; a mundurucká duše prý putuje tam, kde si každý člověk může dělat to, co měl za života nejraději. Křesťané zase mají nebe, které má být údajně příjemným místem; ale jelikož většina křesťanů si valnou část životních potěšení odírá, je těžké si představit, co tam dělají. Ale křesťané mají také peklo, které je buď místem plným ohně a síry, nebo místem, kde je člověku odepřena Boží přítomnost; mohli bychom se tedy zeptat, jakou útěchu tato představa nabízí průměrnému hříšníkovi. Odpověď je jednoduchá: dokonce i peklo je lepší než naprosté vymizení a vymizení vědomí a totožnosti. Samotná kategorie „smrti“ předpokládá stav pozmeněné existence a je to tedy mírnější slovo než „neživot“ nebo „neexistence“. Náboženství popírají ukončení života a činí tuto skutečnost přijatelnou pro pozůstalé; představují vítězství představivosti nad starým nepřitelem a stálým společníkem. Řečeno slovy Prvního listu Korintským: „Kde je, smrti, tvé vítězství? Kde je, smrti, tvá zbraň?“

Smrt je předpokladem života a předmětem všech lidských projektů k zajištění nesmrtelnosti, ať už je to víra v převtělení nebo v ráj, výchova dětí, oidipovská touha být sám sobě otcem skrze pohlavní spojení s vlastní matkou, nebo urputnost, s níž ke konci života lneme k trvalým a známým kulturním symbolům. Smrt nám také neustále připomíná, že náš život a osobnost mají hranice, což je omezení, které může vyvolat protichůdné pojetí nekonečnosti. To by dokazovalo moderní teologickou teorii, že náboženství vychází z našeho rozjímání o nekonečnu.

Člověk by však mohl tento princip pozměnit a říci, že náš pocit nekonečna je utvářen naším zájmem o konečnost a nevyřčeným přáním navrátit se do rozpi- navosti a nerozpolcenosti našeho raného dětství. Náboženství se vždy rodí z lid- ské zkušenosti. Jeho podstata spočívá v lidské, nikoliv božské, realitě a dokonce i ty nejméně realistické víry, jak pravil Durkheim, jsou reálné v tom, že ovlivňují společenský život. Je dost dobře možné, že neexistuje ani nebe, ani peklo; ale vzhledem k tomu, do jaké míry víra v existenci těchto míst ovlivňuje naše chová- ní, vlastně existují. Voltaire došel ke stejnému závěru, když řekl, že kdyby neexi- stoval Bůh, tak by si ho člověk musel vymyslet. A člověk si ho vymyslel.

Jak jsme již řekli, domníval se Freud, že nejranějším náboženstvím byl tote- mismus, který měl svůj původ ve vykořevení pocitu viny za prvotní zločin otcov- vraždy. Podle Freuda dochází od té doby v lidské kultuře k nekonečnému a opa- kovanému projevování otcovražedného pudu v oidipovském příběhu, včetně potla- čení tohoto pudu a synova ztotožnění se s vlastním otcem. Namísto tělesného požití otcovy moci prostřednictvím kanibalismu chlapec přijme či internalizuje otcovy rysy, a to včetně jeho roli a hodnot. Tento proces je důležitým krokem při enkulturaci dítěte; je to také klíčový bod ve vývoji nadějí nebo-li svědomí a cest, ji- miž se veřejná povinnost stává individuálním nutkáním. Jak nadějí, tak i já, ta část naší psychiky, která se vyrovnává se skutečností, působí jako potlačující činitel, odsunující do našeho nevědomí vše nevysovitelné a nemyslitelné.

Potlačené zkušenosti a pudy nespočívají nečinně v podvědomí, nýbrž se podle Freuda mohou stát zdrojem vážných psychických problémů. Jejich tlak však může být zmírněn neškodným uvolněním ve snech, přeréknutím se nebo jinými chybnými úkony, nutkavým jednáním a stručným přehráním dávno pohřbených udá- lostí. Freud a po něm mnoho dalších antropologů věřilo, že potlačený materiál vlastní celému lidstvu — jako například oidipovská zkušenost — se může projevit v kulturní symbolice, zejména v oblasti mytologie a rituálu. Náboženství je tedy podle tohoto názoru součástí systému projektování potlačených zkušeností do světa kultury. Mýty jsou jakési skupinové sny a rituál je zopakováním předchozích událostí. Stejně jako ve snech, je i v mýtech nepřijatelná podstata potlačených zkušeností zaobalena do symboliky a význam mýtů je tedy třeba analyzovat. A mýty stejně jako sny zmírňují úzkost, neboť odhalují a vyjadřují přání našeho vnitřního já.

V náboženství jde o víc než pouze o psychické procesy, neboť jeho funkce je so- ciální kontrola a zachovávání soudržnosti; má také ekonomickou úlohu a vyjadřu- je vědomé touhy a představy stejně jako potlačené pudy a zkušenost. Ale skrytá činnost naší mysli postupuje a zabarvuje všechny tyto zjevné praktické funkce. Činnost naší mysli je nejzřejmější přesně v těch oblastech, které se zdají nejméně užitečné, jako například mytologie. Většina národů má soubor mýtů, sbírku pos- svátých a částečně posvátých příběhů z imaginární vzdálené minulosti, které jsou předávány ústně nebo písemně. Příběh Oidipa, řeckého krále, který nevě- domky zabil svého otce a oženil se s vlastní matkou, se k nám dostala v podobě Sofoklových divadelních her, ale pochází už z rané řecké mytologie. Mezi brazilskými Munduruky jsem se setkal s podobným příběhem, jehož plné znění jsem uvedl ve své knize *Mundurucí Religion (Náboženství Munduruků)*, zde jej alespoň krátce

shrnu. Kdysi žil muž zvaný Wakörömpö, který byl tak ošklivý, že ze studu utekl do lesa. Slunce — to znamená duch Slunce — se nad ním smílovalo, vložilo ho do dělohy své ženy, a když se tento člověk znovu narodil, vytvořil z něj krásného muže. Wakörömpö se vrátil do své vesnice, kde z něj závistivý muž jménem Ka- ruetaouibö vymámil tajemství jeho dělohy, ale když se narodil, tak jeho rýsy groteskně zdeformoval. Když se Karuetaouibö vrátil zpět do vesnice, Wa- körömpö mu zazpíval písničku „Byl jsi zvědavý na matčinu vagínu“. Později byli oba muži zabití nepřáteli, kteří jim usekli hlavy a vzali si je jako trofeje. Jednoho dne se obě hlavy vznesly k nebi a jejich únosci na ně začali střílet. Wakörömpova hlava unikla, zatímco Karuetaouibö vystřelili oči, což je trest, který soudičky při- řkly Oidipovi po odhalení jeho zločinu. Freud považoval oslepení a zmrazení kastrace a tento trest tedy zločinu odpovídal. Tato podobnost není náhodná, při- tom k ní ale nedošlo rozšířením příběhu ze starověkého Řecka. Spíše je vyjádře- ním univerzálnosti oidipovské zkušenosti a potřeby lidí na celém světě o ní hovo- řit a uvolnit napětí, jež vyvolává, prostřednictvím bájného jazyka mýtů a snů.

Claude Lévi-Strauss, který vyvinul metodu zkoumání logické struktury mýtu, zjistil, že skrytým významem oidipovského příběhu je mužova touha být sám sobě otcem, být soběstačný, autochtonní. To je přibližně totéž, co tvrdí Freudova verze, i když ke stejnému závěru došli oba badatelé zcela odlišnou cestou. Freud se domníval, že oidipovský příběh je důsledkem trýznění libida, zatímco Lévi- Strauss se odvolával na náš vlastní rozum a touhu překonat základní životní roz- pory. Člověk si nemusí mezi těmito dvěma perspektivami vybírat, protože myto- logie a všechna náboženství se mohou řídit jak principem racionality, tak emocí.

Podobné překrývání lze nalézt v teoriích Freudových a Durkheimových. Ve své monografii *Der Mann Moses und die monotheistische Religion (Mojžíš a monoteis- mus)* Freud nalézá původ hebrejské myšlenky všemocného nejvyššího boha v pa- triarchální úloze židovského otce ve starověku. Nadpřirozené bytosti jsou tedy po- zemskými rolemi promítnutými do jiného prostoru, což je myšlenka, která dobře zapadá i do Durkheimova díla. Poslušnost a bázeň, již Hebrejci cítili před svým Bohem, odráží přísnou autoritu otce. Splynutí božských a lidských rolí se v kato- licismu jasně projevilo v kultu Panny Marie. Vzhledem k jeho rozšíření v Evropě i v Novém světě si můžeme položit otázku, je-li ústřední postavou všeobecného uctívání Ježíš nebo jeho matka. To je zvláště dobře vidět na příkladu Mexika, kde milióny lidí putují k chrámu P. Marie Guadelupské. Většina Mexičanů, kteří hle- dají pomoc nadpřirozených sil, se modlí k Panně Marii, nikoliv k Otci, k Ježíši nebo k nejzáhadnějšímu z této Trojice, Duchu svatému. Nejvyšší božská autorita je uznávána, ale Boha většinou lidé považují za příliš mocného a vzdáleného, než aby k němu mohl promlouvat obyčejný člověk. Místo toho jdou lidé k méně za- strašující postavě mateřské a něžné Marie, již žádají o přímluvu u Boha. Z tohoto důvodu se tedy Panně Marii často říká *abogada de Dios*, nebo-li „advokát Boha“.

Antropoložky May Diazová a Cynthia Nelsonová nalézají kořeny mexického vyjadřování prosb a uctívání v systému rolí, který panuje v mexické rodině. Člo-

věk neobtěžuje otce, neboť ten je příliš důležitý a nemůže se zabývat malichernostmi svých dětí a domácností. Jeho místo je na ulici, na náměstí nebo v místním hostinci, kde ve společnosti jiných mužů diskutuje o důležitých otázkách. Děti namísto toho jdou se svými problémy a prosbami k matce, která jim řekne, že se zeptá otce. Ale protože matka může žádost svého dítěte vyložit jakkoliv, číni ve skutečnosti rozhodnutí sama. Navzdory nebo naopak díky vzdálenosti otcovské role je skutečnou autoritou v domácnosti matka. Zajde-li mužská prestiž a moc příliš daleko, stává se sebezničující, což je dialektický proces, který se prolíná celým společenským životem. V Mexiku a dalších zemích je Boží rodina ve skutečnosti rodinou lidskou.

Magie

Náboženské zvyklosti různých kultur jsou velmi rozmanité, ale existují určité, opakovaně se vyskytující víry, které jsou široce a obecně přitažlivé. Jednou z těchto zvyklostí je magie, nebo-li používání určitých zaklínadel, předmětů nebo činností, které by měly vést k žádaným výsledkům. Někteří antropologové nezahrnují magii do sféry náboženství z důvodů jejího praktického zaměření a individuálního provozování. Zde o ní hovoříme proto, že se také zabývá strašidelnými a nebezpečnými jevy a předměty, což je vlastnost, již sdílí s posvátným. Magie se zabývá nadpřirozenými nebo přinejmenším nepřirozenými silami a její význačnou charakteristikou je, že účinkuje automaticky, že zdroje síly, kterou využívá, jsou neznámé a že nevyužívá duchy nebo jiné zprostředkovatele. Člověk může docílit magického výsledku zcela nechtěně — například rozbitím zrcadla, tím, že mu přes cestu přeběhne černá kočka, nebo tím, že se mu přihodí jakákoliv jiná událost přinášející neštěstí — i když je většinou způsobena soukromým, možná tajným, a zcela záměrným krokem. Antropologové většinou rozlišují dva druhy magie: imitativní (napodobovací) a kontaktní. Imitativní magie je založena na principu replikace. Přivolávací deštů rozstříká do vzduchu trochu vody ve víře, že příroda udělá totéž. Nebo člověk může vyrobit panenku v podobě svého nepřítele a zranit ji tak, jak chce, aby byl zraněn jeho protivník. Kontaktní magie se zakládá na předpokladu, že něco, co souvisí s člověkem, zvířetem nebo předmětem, si může podržet vlastnosti toho, k čemu původně patřilo, a může mít nad tím moc. Mnoho kultur například věří, že člověk může nepříteli uškodit manipulací s jeho tělesnými odpady. Lidé z těchto kultur musí pečlivě zakopat své výkaly, opatrně sebrat a vyhodit odstříhlé nehty a vlasy a zdržet se plivání. Stejně jako většina ostatních kategorií, které používáme, se ani tyto dva druhy magie — kontaktní a imitativní — vzájemně nevylučují a při magickém úkonu lze použít oba. Panence zpodobující obět se například mohou přidat vlasy z oběti, což kouzlo ještě zesílí.

Podobně jako vyhýbání se černým kočkám a opřeným žebříkům obejde se i řada jiných magických věr bez zaklínání, zařikávání nebo používání předmětů. Jednou z nejběžnějších technik je „uhrnutí“. Na Středním východě a v jižní Evropě lidé často věří, že pohled některých lidí je nebezpečný, a je proto třeba se jim vyhýbat. Uhrnutí může přinést oběti neštěstí nebo chorobu a tyto věci se mohou stát bez toho, že by je jejich původce vůbec zamýšlel. Svými následky v místech

svého výskytu je uhrnutí velice podobné obavám z toho, že chvála nebo otevřený hovor o štěstí nějakého člověka přinese dotyčnému neštěstí. Říci arabské matce, že má krásné dítě, může Evropanovi možná připadat jako slušnost, ale pro Araba to znamená, že tím dítě vystavujeme nebezpečí onemocnění nebo neštěstí. Nejedná se jen o místní zvyk, protože ve Spojených státech děláme něco velmi podobného. Když herec nebo účinkující vychází na jeviště, zejména při premiéře, říkají mu jeho kolegové „zlom vaz“. Magická logika tohoto rčení spočívá v tom, že kdybychom mu přáli mnoho štěstí, přivolali bychom tím na něj neštěstí. Když vám budu přát neštěstí, nevyprovokují tím náhodu, která vám neštěstí přivodí. Obdobně studenti, kteří jdou na zkoušku, říkají svým kolegům, že nic neumí a že určitě propadnou. Anticipací neštěstí může někdy logika uhrnutí snížit naše sebevědomí a způsobit, že odvedeme špatný výkon. Tím, že nás vede k potlačování pocitu štěstí nebo našeho přirozeného nadání a spojuje obavu z uhrnutí se závislostí ze strany druhých, napomáhá víra rovněž vyrovnávání společenských rozdílů.

Magie však většinou podporuje sebevědomí a má pozitivní zaměření, a právě z tohoto důvodu často funguje. Kouzlo vytváří iluzi, že lidé jsou vládci svého osudu, svého prostředí, nikoliv jeho loutkami. Přivolávání deště nemusí fungovat, ale ti, kdo se magického aktu účastní, jak odborníci, tak jejich klienti, dělají v situaci, v níž by jinak byli zcela zoufalí a beznadějní, alespoň něco. Tato trocha činnosti a s ní související pocit nadvlády a dosažení úspěchu jim umožní lépe se vyrovnat s tvrdou skutečností sucha; je to přinejmenším uspokojivější než jenom posedávat a mít ruce založené v klíně. Dalším důvodem, proč je magie účinná, je možná to, že se odkládá tak dlouho, až se začne zdát, že příroda dosáhne požadovaného cíle sama. Přivolávací deštů v západní Africe začínou být aktivní někdy na počátku sezóny deštů, neboť déšť není dříve ani zapotřebí, ani se neočekává. Kromě toho i přivolávací deštů vědí, že by nikdy nemohli přivodit déšť uprostřed období sucha.

Pocit moci v kombinaci s nazpaměť naučenými formullemi, jak postupovat, číni z magie podivuhodně nutkavou zvyklost, což je rys, který neunikl Freudově pozornosti. Magie, nebo-li kouzlo, se odlišuje od modlitby, neboť ta je odosobněná a automatická a musí se řídit přesným návodem. V modlitbě člověk žádá boha nebo ducha o nějakou laskavost; v některých společnostech se sice bohům a duchům vyhrožuje pomstou v případě, že člověku nevyhoví, ale prosebník se je většinou snaží potěšit, aby mu bylo vyhověno. Magie nepoužívá prostředníky. Jednoduše se řekne: „Udělej X a potom se stane Y“. Tato bezprostřednost příčiny a následku vedla Malinowského k tomu, že magii nazval vědou primitivních společností, což je generalizace, která ukazuje na hlubokou znalost magie, ale nulové povědomí o vědě. Věda se nesnaží o nalezení malých sérií příčin a následků, vždyť už ani nepoužívá pojem kauzality. Věda je spojením řízených pozorování s lidskou racionalitou tak, aby byla nalezena čitelnost a řád. Magie nic takového nedělá. Většina primitivních lidí má dobrou pragmatickou znalost toho, jak věci fungují, a nevyužívá magii pro běžné se vyskytující záležitosti. Naopak se snaží magii používat v situacích, které jsou velmi neurčité a vyžadují hodně štěstí, jako například při milostném poměru nebo na lovu. Mezi magické uvažování a primitivismus nemůže být jednoduše postaveno rovnítko. V brazilských tropech mají zemědělci složitý systém pěstování určitých plodin v přesných měsíčních fázích. Když jsem se Muduruku zeptal, jestli to